

⁵ Грацианов А. И. Процесс систематизации и унификации законодательства и развитие правовой системы Украины: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01/ А. И. Грацианов. – К., 2004. – 22 с.

⁶ Жеребкін В. С. Логіка : підручник для ВУЗів / В. С. Жеребкін. – Харків: Основа, 1999. – 256 с.

Резюме

У статті порушується питання про об'єктивну необхідність упорядкування термінологічної системи. Висвітлюється тема забезпечення мовного законодавства в Україні і перспективи запозичення міжнародної практики підготовки правових документів.

Ключеві слова: термін, термінологія, систематизація, уніфікація.

Резюме

В статье поднимается вопрос о необходимости систематизации терминологической системы. Представлена тема обеспечения языкового законодательства в Украине и перспективы заимствования международной практики работы с правовыми документами.

Ключевые слова: термин, терминология, систематизация, унификация.

Summary

Article is devoted to providing language legislation. Raises the question of organizing the terminological system. Improving the practice of quality control for documents.

Key words: term, terminology, systematization, unification.

Отримано 7.11.2011

Л. В. ДЯЧУК

Леонтій Володимирович Дячук, кандидат історичних наук, доцент Київського університету імені Тараса Шевченка

ОСОБИСТІ ПРАВОВІДНОСИНИ ПОДРУЖЖЯ У ЗАКОНОДАВСТВІ ІКОНОБОРЦІВ

Особливістю історії греко-римського (візантійського) права після Юстиніана, тобто в середньо-візантійський період (VIII–XII ст.), були радикальні правові реформи імператорів Ісаврійської та Македонської династій. Перша фаза реформ пов'язана передусім із законодавчою діяльністю імператорів Ісаврійської династії – Левом III (717–741) та (формально) з його наступником Константином V (741–775). Їх основними законодавчими збірниками були Еклога, Землеробський, Військовий та Морський закони, а також Закон Божий (*приватна копія з правової пам'ятки IV ст.*). Друга фаза реформ середньо-візантійського права (*mittelbyzantische Recht*) припадає на період правління перших імператорів Македонської династії – Василя I Македонянина (867–886) та Лева VI Філософа (886–912). У ці часи з'явилася *Епанагога*, або *Ісагога* Василя I, *Прохірон* і *Збірник 113 Новел* Лева VI, а також монументальний звід *Basilicorum libri* (імператорські книги) обох імператорів у 60 книгах. Однак, саме в Еклезі доби іконоборців шлюбно-сімейне право досягло найвищого рівня відповідності християнській правовій доктрині та ціннісній парадигмі.

Отже, актуальність дослідження різних аспектів шлюбно-сімейного права, систематизованого в Еклезі Лева III та Константина V, пов'язана з його правовим змістом та історичним значенням. Перш за все, посиляючись на оціночне судження, яке висловив К. Цахарія фон Лінгенталь¹, необхідно зазначити, що шлюбне право імператорів – іконоборців (*Bildstürmer*) найповніше відобразило божественно-апостольське вчення та канонічні правила християнської Церкви про особисті правовідносини чоловіка та дружини. Крім того, юридична концепція шлюбного права Еклоги стала основою шлюбних відносин у правових системах країн європейської («фаустівської») християнської цивілізації. Після запровадження християнства норми інституту шлюбу Еклоги були поширені на теренах Русі-України². Усвідомленням зазначених обставин, очевидно, керувалися видатні дослідники візантійського права та шлюбних відносин доби іконоборців: К. Цахарія фон Лінгенталь³, М. Папаррігопуло⁴, В. Васильєвський⁵, М. Бенеманський⁶, Д. Босдас⁷, Е. Фрешфілд⁸, Є. Ліпшиц⁹, А. Милов¹⁰ та інші. Вказавши на наукову значущість досліджень цієї проблематики, слід зазначити, що цілком справедливо видається оціночна думка щодо законодавства іконоборців та його приватних доповнень й переробок В. Г. Васильєвського: «Еклога зі своїми доповненнями отримала найважливіше значення не тільки в спеціальній історії римського права, а й у загальній історії людства»¹¹.

Еклога (*Εκλογή των νόμων* *грец.*) – вибірка із законів імператора Лева III – це перший збірник середньо-візантійського періоду (726), який з'явився після законодавчих реформ імператора Юстиніана (527–565). Така обставина змушувала юристів Ісаврійської династії обґрунтувати необхідність власного юридичного збірника. Основна мета реформаторів, як зазначено у Передмові до Еклоги, полягала у тому, щоб зробити за-

конодавство більш гуманним (*φιλανθρωπερον*) та боротися з несправедливістю і беззаконням (*Ecloga, graefatio*). Намагання досягнути поставленої мети змушувало законодавців визначитись у ставленні до *Corpus juris civili* Юстиніана. Основний законодавчий збірник імператорів-іконоборців – Еклога як *вибір* з законів Юстиніана – формально увібрала окремі норми Кодексу, Дигест, Інституцій та Новел, але не в автентичній формі, а у необхідній редакції законодавців Еклоги. Окрім того, як зауважив М. Бенеманський, видавці Еклоги на відміну від імператора Юстиніана намагались поєднати *jus scriptum* та *jus non scriptum*¹². Це зумовлювало тим, що правова реформа Лева III здійснювалась у контексті ціннісної парадигми та правової доктрини, які зазнали принципових змін, а також в інших соціально-політичних умовах життя візантійського соціуму (нова соціальна структура суспільства та адміністративно-територіальна *фемна* система, зміни етнічного складу населення («слав'янізація» імперії), посилення елементів еллінізму у християнських формах, «розселення» імперії, нові ментальні форми світорозуміння, завершення процесу формування християнських догматів (Вселенські собори) та систематизація канонічного права (Трульський Вселенський собор 691–692))¹³. До того ж, законодавча реформа відбувалась на початку іконоборського руху, прихильники якого, крім іншого (*ставлення до ікон, ідеї секуляризації майна монастирів та зменшення їх суспільного впливу*), апелювали до цінностей раннього християнства. Традиційну християнську ідею рівності перед Богом вони намагались поширити на соціально-правову сферу буття суспільства. Це відобразилось в Еклезії в якості принципу рівності перед законом, який розглядався Левом III як еманация божественної справедливості.

У зв'язку з цим систематизатори Еклоги змушені були звернути увагу на такий чутливий феномен візантійського суспільства як особисті відносини подружжя у християнському шлюбі. Цілком погоджуючись зі справедливими оцінками дослідників шлюбно-сімейного права імператорів-іконоборців необхідно зазначити, що в Еклезії майже відсутні норми, які відображали би реакцію її укладачів на правові положення Юстиніана, щодо особистих правовідносин подружжя у шлюбі *sine manu*: про перенесення на дружину гідності її чоловіка (*gonore*) як представника відповідного роду (*gens*) та *familia* (D. 39.5.31); про низку зобов'язань кожного з подружжя перед іншим: збереження вірності чоловікові та виявлення до нього поваги (D. 24.3.14.§1) та зобов'язання чоловіка захищати дружину від посягання третіх осіб на її свободу, честь та майнові інтереси (D. 43.30.1.§ 5 D. 43.30.2; D. 47.10.2; C. 5.4.11), оскільки питання честі та свободи дружини стосувалося не тільки її батька (домовладки), а й чоловіка (D. 47.10.1.§ 9); про відповідальність чоловіка за розбещення дружини негідною поведінкою (D. 48.5.13 (14) § 5); про спірні майнові проблеми чоловіка та дружини, які вже з кінця класичного періоду вирішувались, як правило, за *bona mores (bona fide)* (D. 24.3.14.1) та про цивільну відповідальність за принципом *beneficium competentio*, коли один з подружжя відповідав перед іншим тільки в межах платіжної здатності відповідача (D. 24.3.14.1); про те, що чоловік та дружина не повинні були вдаватись до *actiones poenales* (штрафний позов), *actiones famoae* (позов зганьблення; про втрату честі) та *actiones furtiva* (позов із незаконного привласнення чужого майна), а останнє переслідувалось не за допомогою *actio furti*, а за спеціальним позовом *actio rerum amotarum* (про забрані речі) (D. 25.1.52), який поширився і на чоловіка (D. 25.2.21.6); про необов'язковість судових свідчень чоловіка проти дружини і навпаки у справах інших осіб проти одного з подружжя (D. 22.5.4); про право матері на виховання власних дітей за відповідних обставин (C. 5.49.1), право на спільне проживання з дитиною (при збереженні над нею влади батька) (D. 43.30.3.5) та право опіки над власними дітьми, але лише за декретом імператора (D. 26. 1.18).

Більшість зазначених норм Юстиніана, крім проблеми дітей та юридичної відповідальності за адюльтер кожного із подружжя, не увійшли до Еклоги Лева III. Це пов'язано з низкою ціннісно-правових факторів, особливостями юридичної техніки та фактичних змін у інститутах шлюбу та сім'ї. Передусім, як свідчать норми перших трьох та сімнадцятого титулу Еклоги, кардинально змінилася правова концепція сім'ї, що спиралась, як зазначив В. Васильєвський, на принцип рівності між чоловіком та дружиною. Це, очевидно, відповідало як фактичним змінам, так і християнському вченню, яке на цей час у «Ромейській» імперії досягло свого апогею.

З позицій догми права шлюб за Еклогою поєднував риси шлюбу *cum manu* та *sine manu* (Ecl. 2. 1 – 15; 3. 1,2). Жінка була членом родини свого чоловіка, але зберігала право на батьківський посаг у разі розлучення чи смерті чоловіка. Жінка мала право на виховання дітей та їх утримання, але у разі повторного заміжжя вона такі права втрачала. Діти не переходили в її нову сім'ю, а залишались під владою опікуна. Єдиний зв'язок (на відміну від Юстиніана) з батьком у заміжній дочки формально існував з наданим чи обіцяним посагом. Але усі проблеми, пов'язані з останнім, покладались на чоловіка (Ecl. 3.1). З позицій соціології та філософії права йдеться про те, що відповідні юридичні факти були внесені в плетиво морально-ціннісних християнських уявлень про належні відносини чоловіка та дружини, які формувались на основі вічних принципів християнського шлюбу та відносин подружжя, висловлених Спасителем та його апостолами.

Стосовно ж реакції творців Еклоги на відомі правові положення слід зазначити, що вони були відомі юристам Лева III, але відсутність їх у Еклезії було пов'язано з особливостями соціально-економічного та духовного розвитку суспільства у добу іконоборців.

Таку ситуацію у сфері систематизації права можна пояснити важливістю мети ініціаторів законодавчої реформи, які виявили волю щодо певного розриву з попередньою традицією. На рівні юридичної техніки в умовах суспільно-економічної детермінації таких змін це виглядає таким чином: 1) до збірника залучались норми шлюбного права Юстиніана, які в цілому виражали тенденцію набуття християнських рис, але вима-

гали подальших змістовно-правових змін у контексті відповідності християнській правовій доктрині доби іконоборців; 2) переважна більшість названих положень Юстиніана, які не увійшли до Еклоги, але не суперечили християнському шлюбу, юридично не заперечувались і вважались цілком правосильними (наприклад: захист честі, свободи та майнових прав дружин). Але ті з них, які не відповідали новій концепції сім'ї, втратили без формального скасування юридичну легітимність у суспільстві (зокрема відносини жінки з чоловіком у контексті правової залежності дружини від батька-домовладки). Маловірогідно також, що майнові відносини у шлюбі, які передбачали у законодавстві Юстиніана цивільно-правову відповідальність (з відомими пільгами) за розтрату та неправомірне вилучення речей з майна одного іншим із подружжя існували у VIII ст., оскільки майно чоловіка та дружини диференціювалось лише у разі розлучення, коли його виділення (посаг, шлюбний дарунок) на користь чоловіка чи дружини залежало від наявності чи відсутності спільних дітей (Ecl. 2. 6,7,14; 15). До речі, К. Цехарія фон Лінгелталь взагалі вважав, що норми Еклоги передбачали спільність майна подружжя, однак це заперечувалось іншими дослідниками¹⁴. Безперечно, німецький вчений мав досить вагомі підстави для такого твердження, оскільки в Еклезі були відсутні норми про юридичну відповідальність за порушення майнових прав чоловіка чи дружини. Але існування самих понять «посаг» та «шлюбний дарунок» після смерті одного із подружжя, свідчить про те, що інститут сім'ї розвивався у напрямі спільності сімейного майна, але ще її не досяг. Підтвердженням такої думки є норма, за якою жінка-вдова не притягувалась до цивільної відповідальності перед кредиторами чоловіка, а навпаки за нею залишалась її майнова частка (посаг, шлюбний дар), і лише після цього задовольнялись за рахунок майна чоловіка матеріальні інтереси третіх осіб (Ecl. 3.2). У випадках, зазначених у джерелах Юстиніана, сімейні проблеми за Еклогою, очевидно, вирішувались не правовими нормами, а на основі існуючої шлюбної традиції, ментальних стереотипів та християнської моралі.

Разом з тим у Еклезі з'явилися дві правові норми, які були вираженням ре-еволюційних змін греко-римської правової традиції. Перший правовий феномен шлюбних відносин стосувався рівних прав чоловіка та дружини щодо згоди на укладення шлюбу їхніх спільних дітей (Ecl. 1.1). Законність шлюбу сина чи дочки залежала як від волі батька, так і волевиявлення матері. Це принципово відрізнялось як від концепції шлюбу Юстиніана, так і від класичного римського права.

Другий правовий феномен був пов'язаний з тим, що після смерті чоловіка на дружину могли перейти всі його сімейні права та обов'язки. Набуття статусу глави сім'ї після чоловіка (Ecl. 2. 6,8), що було явищем невідомим, принаймні, в контексті історії античної та християнської цивілізацій, було пов'язано з особистим волевиявленням дружини-вдови. Законодавець, керуючись християнським правовим принципом про належну поведінку вдови, застосував, тим не менше, диспозитивний юридичний принцип. Дружина після смерті чоловіка, дотримавшись традиційного терміну трауру, могла вступити у повторний шлюб або утриматися від одруження. Залишившись вдовою (що рекомендувалось законодавцями), вона як глава сім'ї набувала нових прав, зокрема, щодо власних дітей; на неї також покладалась усі господарські справи сім'ї. Таким чином, автори Еклоги цілком у дусі християнства передбачили ситуацію, коли рішення про майбутнє правове становище залежало від волевиявлення самої вдови. Її стосунки з неповнолітніми дітьми, в контексті їхніх майнових та особистих прав, регулювались не стільки нормами права, як християнськими правовими принципами, що походили з максим Святого письма та норм канонічного права (Ecl. 2.7,8,13). Таке правове явище (жінка – глава сім'ї) було неможливим як у римській правовій традиції, так і за нормами шлюбного законодавства Юстиніана.

Разом з тим в Еклезі значно підвищується юридична відповідальність за перелюб та інші аморальні проступки, а також за неправомірні дії, що призводили до знищення законної сім'ї. Автори Еклоги розглядають сімейні відносини крізь призму відомого Слова Ісуса Христа до фарисеїв, «що поєднані Богом не можуть бути розлучені людиною, окрім як через блуд» (Ecl. 2.13).

Закон не торкався інтимного життя подружжя, але відсутність таких стосунків упродовж трирічного терміну було однією з правових підстав для розлучення (Ecl. 2. 15). Крім того, кожний із подружжя міг розлучитися з іншим з таких причин як проказа, злодіяння проти іншого з подружжя та не попередження один одного про злодіяння проти кожного з них третіми особами (Ecl. 2.14, 15;). Отже, такі вимоги законодавець, керуючись принципом рівності в правах та зобов'язаннях, передбачив як для чоловіка, так і для дружини.

Поза переліченими нормами подружжя не мало права на розлучення (Єванг. від Матвія 19. 6.). Це означало, що відповідно до тогочасного праворозуміння шлюбні відносини в контексті християнського вчення та правових принципів Еклоги вважались найбільшою правовою цінністю людини та християнської *ecclesia*. Тому їх ігнорування, порушення та осквернення (тощо) передбачало підвищену канонічну та кримінальну відповідальність. Наприклад, одружений чоловік за перелюб піддавався тілесному покаранню, яке було подвоєне, порівняно з покаранням неодруженого чоловіка (Ecl. 17. 19–20). Розпустою вважались інтимні стосунки одруженого чоловіка з власною рабинею, яку він після цього втрачав як рабовласник (Ecl. 17. 21). Ще суворіша кримінальна відповідальність наставляла за перелюб заміжньої жінки з особою, яка перебувала з нею в духовній спорідненості. Такий «хрещений батько», як і його похресниця, піддавалися калічицьким покаранням (*відрізання носа*) (Ecl. 17. 25). Таким чином, протиправні діяння чоловіка та його співчасниці сприймалися як посягання на християнську мораль, подружні стосунки та сім'ю, що була створена за божественними принципами. Така сама відповідальність поширювалась і на жінку, яка, перебуваючи у законному шлюбі, вступала у злочинні стосунки з іншим чоловіком (незалежно від його сімейного статусу) (Ecl. 17. 27). Важкість покарання за перелюб та розпусту законодавці Еклоги пояснювали тим, що такі

злочинні діяння ведуть до розлучення та розорення дітей; і таким чином порушується Божа заповідь щодо сімейних стосунків осіб, яких Господь поєднав у єдиному тілі (Eccl. 17.27). Жінка, що порушила Божу заповідь, відповідала крім обрізання носа розлученням із законним чоловіком, а одружений чоловік – перелюбник тільки тілесними ушкодженням. Тобто відповідальність жінки за зраду чоловіку була значно вищою, ніж чоловіка.

Стосовно свідків злочинного діяння перевага надавалась найближчим родичам звинуваченої (Eccl. 17.27). На відміну від попереднього законодавства, чоловік, який знав про перелюб дружини, змушений був її публічно звинуватити. Якщо він цього не робив, то підлягав більш поміркованому, але також покаранню (побиття різками та вигнання з поселення) (Eccl. 17.28). По суті чоловік відповідав за те, що не зміг зберегти сім'ю і фактично потурав жінці, яка занепастила їхні сімейні стосунки. Оскільки вступ до шлюбу у Візантії вважався християнським таїнством, то відповідальність за порушення священного смислу сімейних стосунків, очевидно, сприймалась як порушення боговстановленого ладу.

При незначній кількості норм, що регулювали подружні немайнові відносини та пов'язані з ними явища, Еклога, тим не менше, стала взірцем регулювання особистих відносин подружжя у візантійському законодавстві подальших періодів, рецепційованому в країнах християнського світу.

¹ *Zachariae von Lingenthal K. E.* Geschichte des griechisch-romischen Rechts. – Berlin, 1892. – S. 57.

² *Щанов Я. Н.* Византийское правовое наследие на Руси XI–XIII вв. – М.: Наука, 1978. – 291 с.; *Мілов Л. В.* Византийская Эклога и Пространная Русская Правда (проблемы рецепции) // Древнее право. – 1998. – № 1(3). – С. 113–119.

³ *Zachariae von Lingenthal K. E.* Geschichte des griechisch-romischen Rechts. – Berlin, 1892. – 422 s. – S. 55–105.

⁴ *Paparrigopulo M. C.* Histoire de la civilization hellenique. – Paris, 1878.

⁵ *Васильевский В. Г.* Законодательство иконоборцев // Труды В. Г. Васильевского. – Т. IV. – Л.: Наука, 1930. – С. 139–235.

⁶ *Бенеманский М.* Прохирон. – Вып. I. – Сергеев Посад: Типография Св.-Тр. Сергиевой Лавры, 1906. – 556 с. – С. 87–113, 129–134.

⁷ *Freshfield E. H.* A Manuel of Roman Law: The Ecloga Published by the Emperors Leo III and Constantine V of Isauria at Constantinople AD 726. – Cambridge University Press: Cambridge, 1926. – 124 s.

⁸ *Bosdas D.* Μελέτη ιστορίας του δικαίου περι του γαμου. – Μελέτη ιστορίας του δικαίου περι του φαμου. – Athenis, 1937. – 324 s.

⁹ Византийский законодательный свод VIII века (перевод, введение и комментарии Е. Э. Липшиц) // Эклога. Византийский законодательный свод VIII в. Византийская Книга епарха. – Рязань: Александрия, 2006; *Липшиц Е. Э.* Право и суд в Византии в IV–VIII вв. – Л.: Наука, 1976. – 230 с. – С. 195–201.

¹⁰ *Мілов Л. В.* Исследования по истории памятников средневекового права: Сб. статей. – М.: Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН), 2009. – 336 с.

¹¹ *Васильевский В. Г.* Вказана праця. – С. 140.

¹² *Бенеманский М.* Вказана праця. – С. 88.

¹³ Правила православной церкви с толкованиями Никодима, епископа Далматинско-Истрийского / Пер. с сербского. Т. I. – М.: Отчий дом, 2001. – 650 с. – С. 430–599.

¹⁴ *Васильевский В. Г.* Там само. – С. 177–178; Византийский законодательный свод VIII века. – С. 54–60, 112–113, 116–124.

Резюме

У статті досліджено врегулювання правового становища, особистих відносин та юридичної відповідальності чоловіка та його дружини за нормами шлюбного законодавства імператорів іконоборської доби.

Ключові слова: немайнові відносини, середньо-візантійське право, християнські цінності, іконоборці, канонічні правила, юридична відповідальність.

Резюме

В статье исследуется регулирование правового положения, личных отношений и юридической ответственности супругов за нормами брачного законодательства императоров иконоборческой эпохи.

Ключевые слова: неимущественные отношения, средневизантийское право, христианские ценности, иконоборцы, канонические правила, юридическая ответственность.

Summary

In the article the settlement of legal position, personal relations and legal responsibility of husband and his wife is probed after the norms of marriage legislation of emperors of aniconic period.

Key words: non-property relations, middling Byzantium right, christian values, iconoclasts, canonical rules, legal responsibility.

Отримано 20.11.2011

С. В. КОРНОВЕНКО

Сергій Валерійович Корновенко, доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри Черкаського національного університету ім. Б. Хмельницького

ЗАКОНОДАВСТВО ОСОБЛИВОЇ НАРАДИ З УРЕГУЛЮВАННЯ ПОЗЕМЕЛЬНИХ ВІДНОСИН НА ПІДКОНТРОЛЬНИХ БІЛОМУ РУХУ ПІВДНЯ РОСІЇ УКРАЇНСЬКИХ ТЕРИТОРІЯХ (1919 р.)

Серед цілої низки факторів, що зумовили революційні події в Європі на початку ХХ ст., одним із визначальних був аграрний. Особливої гостроти аграрне питання на початку ХХ ст. набуло у Російській імперії. Попри всі зусилля урядовців (С. Вітте, П. Столипіна), напередодні революції 1917–1920 рр. воно як суто економічна проблема політизується. Аграрний складник посідає чільне місце у програмних засадах як національних, так і загальноросійських політичних сил. Таким чином аграрне питання поєднало у собі як економічні, так і політичні компоненти, трансформувались в актуальну соціально-економічну та суспільно-політичну проблему.

Зазначена вище особливість аграрного питання в Росії повністю себе виявила у роки революції та громадянської війни 1917–1920 рр. на постімперському російському просторі. Військово-політичні сили, режими, змагаючись між собою за владу, пропонували різні варіанти вирішення аграрного питання. Їхні лідери чітко усвідомлювали, що перемога буде за тим, хто напрацює та запровадить таку аграрну реформу, яка найповніше відображатиме прагнення селян володіти та користуватися землею. Саме тому всі без винятку учасники революції та громадянської війни 1917–1920 рр., зокрема Білий рух Півдня Росії, магістральним напрямом внутрішньої політики вважали аграрний.

У сучасній науковій літературі окремі питання з аграрної політики Особливої наради знайшли належне своє відображення¹. Однак обрана нами для вивчення тема не була поки що об'єктом самостійного дослідження. Автор статті ставить за мету проаналізувати законодавство Особливої наради з урегулювання поземельних відносин на українських територіях, що перебували під управлінням Головнокомандувача Збройними Силами на Півдні Росії (далі – ЗСПР) у 1919 р.

Як свідчить аналіз листування між представниками білої влади на місцях, підґрунтям нової державності вони вважали економічно міцні селянські господарства². На думку фахівців земельної комісії, створеної для розробки основ аграрної реформи, розміри селянських наділів унаслідок проведення відповідних заходів повинні були становити 25 дес.³. На їхнє переконання, цей показник був оптимальним, враховуючи, що білі передбачали не лише наділення селян землею (це було нереально зробити у повному обсязі), а й інтенсифікацію селянських господарств: підвищення їхньої агрокультури, кредитування, забезпечення реманентом тощо⁴. Однак, за неповними матеріалами статистики, підрахунками М. Штромберга⁵, професорів Дуссана⁶, О. Ярошевича⁷, влада не мала у своєму розпорядженні достатньої кількості землі, придбавши яку, селяни могли вийти на рекомендовані членами комісії показники у 25 дес. З іншого боку, на думку професорів В. Каршлева, А. Кауфмана, необхідно було звернутися до дореволюційного досвіду, запозичивши кращі його елементи.

Так, до подій 1917 р. у Європейській частині Росії, враховуючи Новоросійську, Харківську та Малоросійську губернії, селяни орендували 20–25 млн. дес. У звіті Єлецького комітету з потреб сільськогосподарської промисловості за 1902 р. зафіксовано 50 млн. дес., що перебували в оренді у селян⁸. Таким чином, очевидним було те, що орендні відносини відіграють важливу роль у розширенні посівних площ індивідуальних селянських господарств. Тому, як вихід із ситуації, ці члени земельної комісії рекомендували більше уваги приділити орендним відносинам. Вважалося, що їхнє унормування дозволить вирішити відразу декілька проблем: 1) упорядкує взаємини різних категорій села (як правило, поміщиків та селян щодо землекористування і землеволодіння); 2) сприятиме розширенню площ земельних угідь у селянських господарствах; 3) зменшить недосіви; 4) ствердить у селянській свідомості ідею про те, що білі власті прагнуть вирішити аграрне питання з максимальним урахуванням інтересів селян.

Найбільше біла адміністрація переймалася тим, щоб під час урегулювання орендних відносин між селянами і поміщиками уникнути розгортання конфронтації. Для цього, наприклад, губернатором Катеринославщини начальникам повітів губернії наказувалося під час проведення заходів щодо впорядкування поземельних відносин, у тому числі й орендних, суворо дотримуватися букви закону, не надавати переваги при прийнятті рішень поміщикам⁹.

Одним із перших кроків уряду А. Денікіна у справі упорядкування поземельних відносин в українському селі став дозвіл на купівлю-продаж та оренду землі. Цим наказом Головнокомандувач ЗСПР ліквідував

© С. В. Корновенко, 2011

* На територіях, що перебували під управлінням Білого руху Півдня Росії, діяв юліанський календар. А. Денікін та П. Врангель відмовилися від запровадження григоріанського календаря, оскільки першими за них це зробили більшовики. У зв'язку з цим дати у статті подано за старим стилем.